

Jaan Lattik

VILJANDI JUUDID

Katkend raamatust „Viljandi kirikumõis kõneleb“, Ilmamaa, 1993

Miks ma neist kirjutan? Asi on väga lihtne. Viljandi juudi kogudus ei olnud väga suur. Kui ma ei eksi, oli neid kokku kakskümmend kaheksa perekonda. See väike hulk inimesi liikus, askeldas, äritses, töötas käsitöolistena Mulgimaa pealinna igapäevases ümbruses ja pildis. Juut paistis silma. Klempner Marienburg, kellel oli suur perekond, kloppis ja tagus hommikust õhtuni oma töötoas, mille üks oli suvel alati avatud. Iga möödamineja võis näha, kuidas juut teeb pangi ja piimanõusid, higi otsa ees ja müts peas. Kaubapoodide ustel seisis sageli omanikud ise ja teretasid viisakalt tuttavaid möödakõndivaid pürjereid. Teretus käis mitu korda päevas. Poest väljuv maamees astus uhke näoga tänavale, et pole tema asi või mure. Noor juut, poesell või ka peremees ise piilus mehele silmadega järele ning parajas kauguses hüüdis: "Na, tule tagasi, mis me sinuga ikki teeme." Mees pöördus ümber. Varsti tuli uuesti välja, kaubapakk kaenla all ja pabeross ka veel suus. Kauplemine ja tingimine juudi äris oli iseenesestmõistetav ja loomulik nagu see, et inimene kõnnib kahel jalal ja kassil peab olema tervelt neli jalga. Ka kaupmehele endale oli see vajalik. Ta sai oma temperamenti, hoogu ja osavust välja puistata. Muidu ei tea, kus ja kuidas see oleks võinud plahvatada. Ka oli see teatavas osas sportlik tegevus. Käed olid tegevuses kogu aeg. Käisid õhus ringi, tehes igasuguseid tiire, kadusid püksitaskusse, selg pöördus pooleldi ostja poole ja kaupmehe suu ütles: "Teete nalja. Tesiste asjadega ei maksa tehja nalja. Te tahate osta, mina olen erimees, tahan müüja. Igaüks tahab elada. Niikuinii ma annan teile juba alt oma hinna. Ah, vana kunde. Seda peab tegema." Minule isiklikult müüs vana Hoff ise alati oma hinnaga. Küsisin ma, mis see maksab, oh vastus: "Ah, mis meie teiega reegime maksust, epetajaherrale juba saab tehtud keige vennalikum odavam hind. Kas meletate, kui tulite Viljandi, olite noor, suured vuntsid huule peal, ostsite esimese leki-leki mütsi minu käest. Kas ei olnud hea, kaua kantsite. Mis ta siis maksis? Kaks pool, kolm rublat. Oli see kellegi raha!"

Oli kaks Hoffi Viljandis. Vanem vend oli juutide vallavanem. Temal oli üheksa poega, või oli neid kaheksa. Muist olid siis alles noored ja käisid saksa koolis. Nende isa rääkis mulle, mis kavatsused ja plaanid tal poegadega olevat. "See hakkab erimeheks, see hakkab ka erimeheks," jne. Uks õppis hästi ja pidi lõpetama ülikooli. Paari poisi kohta tähendas ta, pannes sõrme otsa kohale: "Seal on midagi, ega ei ole rumal." Isa plaanid ja soovid täitusid. Pojad kasvasid meesteks, valgusid Viljandist maailma laiali. Olid nad vabrikandid ja suurärimehed. Vendade juhiks ja peameheks oli vanem vend Jakob. Oli juba hilisemal ajal, kui kohtasin Riias raudteejaamas vana Hoffi. Pidin külastama tema uhket kodu. Seal elas ka Jakob. "Mis ma ütlesin teile Viljandis?" küsis vanahärra. "Jakob, näete, kuidas elab Jakob? Aga Viljandit ei saa unustada. See oli kodumaa." Tuletas meelde mitmeid asju ja juhtumeid Viljandist.

Nooremal Hoffil ei olnud rohkem lapsi kui kolm. Kaks poega ja üks tütar. Temal oli küür seljas ja rahvas kutsus teda küürakaks Hoffiks. Oli võib-olla veelgi elavam kui ta vanem vallavanemast vend. Kord tegi ta pankroti. Seda tegi ka vanem vend, kui ta veel ei olnud võimas ja rikas. Muidugi nad leppisid võlausaldajatega kokku, maksid rubla asemel kakskümmend kopikut, nagu tol ajal öeldi, ja äri käis jälle mis meri. Küsisin rongis kord küürakalt Hoffilt, et kas ei ole halb niiviisi sisse vedada vabrikante ja angroo-müüjaid, et maksate neile nii vähe. "Olen ma petnud moni eesti vabrikant, oma maa erimehele kahju teinud? Ei, mitte ühelegi, ei ole midagi võlgu. Ah, Berliini juudid kaotasid veidikene. Neil raha küll. Ega nad selleperast jee vaeseks."

Hoffid olid mõlemad kirikuinimesed. Seadsid sünagoogi ilusasti korda ja käisid hoolega palvetamas. Rongis ei sõitnud küürakas Hoff laupäeviti teisiti, kui istus kummist koti peal, mis oli veega täidetud. Juut ei tohi hingamispäevil reisida kuival maal, võib sõita ainult veeteel. Ta pistab siis jalad veenõusse, kui see on võimalik, lükkab kausi pingi alla, nii et keegi ei pane tähele. On seesugune number raske läbi viia, siis aitab kummikotist istme all.

Vanem poeg, hariduselt insener, kosis naise Austriast. Oh hästi lahke ja selge peaga nahavabrikant. Kui isa mulle teatas, et tal on minia kodus, juhtusin ma kogemata küsima, on ta rikas. Mõtles hetke ja vastas: ega ta vaene ei ole. See vastus meeldis mulle. Sobib väga hästi ka meie rahvale. Eriti Viljandi inimesele, kes rahast suurt ei hooli. Ükspuha, kuipalju seda on. Peaasi, et on. "Ei mina taha Viljandist kuhugi minna. Siin on keige parem elada ja olla," kõneles ta sageli. "Vaat, vanem vend läks Riiga ja Miitavi, tegi seal suured vabrikud ja erid, surema pidi ikka. Mina tahan ka Viljandis surra." See soov sai tõeks. Läksin minagi leinamajasse, paljastasin pea ta põrmu ees ja

lugesin issameiet. Sügava hardumusega võttis leinajaskond minu viimse austuseavalduse omaks.

Oli ka teisi juudi ärimehi Viljandis. Käsi käis neil kõigil enamvähem hästi, eriti Eesti iseseisvuse ajal. Kui tulin Viljandisse, nägin üht väikese rätsepa Õpipoissi, kes käis linnas sakstele ja kundedele riideid koju viimas. Oli teine kangesti viisakas ja tagasihoidlik. Temast sai aastate kestel suurkaupmees, kes pidas vanas Seasaares "Ugala" teatri saali all valmisriieteäri. Võttis naiseks vaese klempneri tütre, gümnaasiumi lõpetanud tüdruku, armastuse pärast, nagu ta ütles. Äri tal kasvas ja laienes silmnähtavalt. Vanu aegu meelde tuletades jutustas ta, kuidas ta oli viinud ülikonda koju kurikuulsale kreisiülemale vanemale abilisele parun Wolffile. Too oli mees, kes imekergesti püüdis kätega rääkida. Ehitas endale linna kindlusetalolise maja, pisikeste akende ja kõrge välistrepiga. Õu oli piiratud tugeva kivimüüriaga, nii et kindlus mis kindlus. Õues liikusid ringi tigidad koerad. Rätsepa poiss ei julgenud minna majja üle õue tagauksest. Võtnud siis oma väriseva südame rindu ja helistanud paraadukse kella. Avatud uks ja vastu tulnud parun ise. Sekundiga oligi poisike koos ülikonnaga tänaval tagasi. "Tõstis mind tagantpoolt õhku ja ma lendasin trepist alla," üdes suurärimees. Vana rätsep läinud siis ise ja viinud riided ära ning vabandanud, et poisike kartnud koeri. "See poiss on palju julgem kui minu koerad, kui ta tuleb paraaduksest sisse," oli olnud vastus. Ajad tulid teissugused, kreisiülemale abi kadus koos kreisiülemaga revolutsiooni keerises. Juudipoisist kasvas ärimees.

Veel rääkis sama mees — Blumberg oli ta nimi — pisikese ilusa loo, mis temaga ühel õhtul Viljandi tänaval oli juhtunud. Eemal seisavad kaks meest ja vestlevad. Uks ütleb teisele: "Vaata, sealt tuleb keegi." Kui Blumberg neist oli möödunud, oli sama mees teisele lausunud: "Kedagi ei tulnud, juut, kurat, oli." See väljendus meeldis kaupmehele eriliselt. Ja ta jutustas seda suure naudinguga.¹

Oli paar juudi arsti ja niisama palju hambaarste, kes töötasid Viljandis. Ei teinud halvasti oma tööd. Rahvast käis rohkesti nende juures abi ja nõu otsimas. Kõik nad olid ja elasid rahva keskel mitte võõrastena, vaid eesti juutidena, kellele midagi muud ei saanud ette heita kui seda, et on juut. Ma viisin mitmel korral oma leeriõpilasi juudi kirikusse õhtuteenistusele. Suure huviga jälgisid õpilased jumalateenistust. Nad võisid heita pilku ühte teise vaimumaaailma, mis meie inimestele on nägemata ja tundmata, olgugi et elatakse kõrvuti üksteise lähedal koos.

¹ R. Blumbergi edaspidisest saatusest võib lugeda siin <http://eja.pri.ee/stories/Lohmus.html> [MR]

Tsaariajal tuli vahel viibida ringkonnakohtu istungeil ja vannutada tunnistajaid. Ilmusid kohtusse juudid tunnistajatena. Neid võttis vande kohtu eesistuja. Kästi neid müts pähe panna ja vandesõnu järele ütelda. Nii see toimus. Kõik tõusid püsti ja juudid andsid vannet. See tundus kohtusaalis olijaile uudsusena. Ei olnud varemalt nähtud, kuidas juute vannutatakse. Pärast kohtumaja eeskojas läks lahti elavaks jutuks ja sõneluseks. „Juut vannub poes sada korda päevas, ikka jumala eest ja Jumala eest ja valetab kui varblane. Mis tal viga kohtuski vanduda ja valet rääkida. Müts tal peas ja arvab, et Jumal ei näe, mis juudi peas sünnib. Võtku see kübar maha ja vandugu siis. Vaat, ei julge,“ nii umbes käidi juutidele naha peale. Juudid kaitsesid endid ja ei jäänud omalt poolt ka võlglasteks. Uks noor juudipoiss, kes oli ennast ka teiste hulka sokutanud, tegi tülile ilusa lõpu. Toppis käed püksitaskusse, lõi rinna ette ja laulis ilusa häälega, mitte väga valjusti need laulusõnad ja viisid maha: "Juut vetap mitsi maha kill ja oiab seda peues, teeb seda kodus, kirikus, kuid mitte mõisa õues." See tegi tuju. Mehed naersid ja lahkusid kohtumajast, lahke nägu kõigil ees: kae, mida juudipoiss oskab. Toosama poiss oligi, kes pärast laulis esimest tenorit Viljandi Heli-seltsi meeskooris. Tal oli ilus, sulav hää. See kõlas lepitavalt ja kõikeunustavalt läbi maakiriku mehise ja avara ruumi, kui jõuluõhtul meeskoor kirikus laulis. Tuhanded kirikulised kuulasid hardumuses südamlikke sõnu: "Kristus teil päästjaks on tulnud". Viljandi maakirik oli nii lahke, et võttis vastu 5000 kirikulist. Küll mõnigi kuulaja ei kannatanud oma uudishimuga jumalateenistuse lõpuni, vaid sosistas naabrile tasakesi kõrva sisse: "Mis sa kostad, juut laulab seda viisi..." Ma siiski ei ole ise päris kindel, ütleme nii saja kümne protsendiliselt, kas oli justament Abeli poeg, kes kohtumaja esikus laulis, või oli üks teine juudipoiss. Abeli-nimeline kaupmehe poeg oli too, kes meeskooris laulu tegi. Kui ma temalt küsisin, kuidas oli tole asjaga seal kohtumaja ees, siis ta seletas, et tema ei mäletavat, et tema oleks see poiss olnud.

Viljandi Eesti Hariduse Seltsi kooli õpilased viimasest klassist tegid ühel kenal suveõhtul järvepinnal sõitu. Niisugusel korral ei ole noorus laulust kuigi kaugel. Muudkui lastakse lahti. Mis laule nad seal laulsid, seda ma ei tea. Aga mõni päev hiljem peatasid mind kaks noort juudi kaupmeeste poega ja ütlesid heas saksa keeles: "Wie haisst, ihre Mädeln von ihrer Schule fahren mit Boot und singen die jidische Himne — Hatikva..." See oli kogu juudi seltskonna pannud pead murdma, et kust said eesti tüdrukud selgeks juudi hümnini. Polnud seal mingit saladust või erilist kunsti. Ma ise õpetasin viisi neile sulaks. Ega nad tühjad sõnu sellepärast mõistnud. Muidu ajasid viisi. Oli häid lauljaid. Ja nad tegid oma numbri hästi. Laulu tõin kaasa Palestiina-reisilt. Kui ma

jõudsin tollelt lõunamaa-teenikonnalt koju, kutsus Viljandi juudi kogudus mind sünagoogi kõnelema. Tahtsid kangesti teada saada, kuidas elatakse ja ollakse Palestiinas. Ma siis pidin neile rääkima ja jutustama, nii et higi oli otsa ees. Müts lubati mul sünagoogis maha võtta. Kuni viimse üksikasjani küsiti kõik järele. Kaupmees Eitelbergi abikaasa ütles: "Ich kennte die ganze Nacht zuhören, aber fahren nach dem heiligen Land mechte ich nicht". Üks vanem kaubahärra tähendas: "Palestiina, Palestiina, las olla Palestiina, — mina jään Viljandi!"

Ei ole sugugi huvitu meie ajal ja tulevastel põlvedel teada saada, et usuõpetuse hääletusel 1923. a. märtsis andsid kõik Viljandi juudid oma hääle usuõpetuse poolt. Mitte üksi Viljandis ei olnud see nii, vaid pidi olema üldine korraldus juutide keskusest — hääletada poolt.

Jaanipäeval, surnuaiajumalateenistusel võis näha juudi seltskonna inimesi liikumas kirikuliste keskel. Silmasin kantslist mitmeid, kes kuulasid judust ja panid teravalt tähele, mis nende ümbruses tehti. Vana küürakas Hoff ütles mulle, et ta olevat kül kuulnud, kuidas ma olevat lugenud prohvet Jesaja raamatut ja sellepeale rääkinud rahvale väga südamliselt.

Et mitte ära unustada heebrea keelt teatava määrani, kus tähed ei püsi enam hästi paigal ja sõnad lähevad segamini, käisin ma nii mõnelgi korral juudi rabi juures heebrea keelt lugemas ja harjutamas. Mulle annetasid nad ka oma palveraamatuid, et muudkui võta ja loe.

Ühe eestlase tütar abiellus juudiga. Vanemad olid nii õnnetud, kui veel üks inimene õnnetu oskab olla. Perekond oli pikki aastaid elanud Peterburis, sealt revolutsioonipäevil kodumaale tagasi tulnud. Ma rahustasin neid ja seletasin, et ega siis armastus ka alati käi rahvuslikke teid mööda. Vahel eksib ära ja otsib teisest rahvusest inimese üles ning pistab tule räästasse ja paneb pea põlema. Südamest ei maksa rääkidagi. Väliselt ei olnud just sobiv paar. Tüdruk heledate juustega, sihvakas ja nägus, et ära enam kaugemale mine otsima. Mees nagu välja treitud oma rahvuse esindajaks, pale kohe ees — terve Palestiina. Nad sõitsid pärast pulmi Viljandist ära. Sellega kuivas ka vesi varsti veskijärvest ära. Ei olnud teadmatel suudel enam midagi jahvatada. Ega sellest sündmusest kõik rahvas ei teadnudki. Tehti vaikselt.

Saabus aeg ja päev ja tund, kus ma lahkusin Viljandist. Mu järgmine töökoht oli Leedu pealinnas Kaunases. Esimese tervitusena toodi mulle saatkonda suur kimp punaseid roose. Väike kaart või kiri, kuidas seda nimetada, oli kaasas. Kaardil oli lugeda, et vaat soovivad õnne ja tervitavad südamliselt doktor Brauns abikaasaga. Doktor Brauns oli Viljandi kaupmehe poeg, keda ma hästi tundsin. Ta oli Leedu pealinnas otsitud arst. Ta uksest oli

kahekeelne — leedu- ja heebreakeelne. Ma vaatlesin kaua ilusaid roose. Et need saatis Viljandi juut.